

วิธีคิด ‘หลักพรหมวิหาร’ สู่การทำวิจัยทางพระพุทธศาสนา

The Holy Abidings as Conceptual Guiding Principles to Buddhist Research

ผศ.ดร.พุทธรักษ์ ปราบนอก, รศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์

Asst.Dr.Buddharak Prabnok, Assoc.Dr.Sovit Bumrungphuk

ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอหลักพรหมวิหารสู่การทำวิจัยทางพระพุทธศาสนา เมื่อศึกษาแล้วสามารถยืนยันว่า ‘หลักพรหมวิหาร’ เป็น ‘ต้นแบบ ตัวแบบ รูปแบบ’ ของการวิจัยสากล ด้วยการเข้าไปพบเห็นปัญหาหรือทุกข์ (อุเบกขา) แล้วเกิดความรักความปรารถนาดี (เมตตา) เกิดความสะเทือนใจจึงออกไปช่วยเหลือเกื้อกูลจนผู้อื่นหลุดพ้นจากปัญหาหรือทุกข์นั้น (กรุณา) แล้วเกิดพลอยยินดีด้วย (มุทิตา) ซึ่งมีความตรงกับความหมายของการวิจัยที่หมายถึงการค้นหา การแสวงหา เมื่อค้นหาแสวงหาแล้วพบความจริง จนก่อให้เกิดความรู้ใหม่และหลักฐานใหม่ และนำไปสู่การทำวิจัยต่อไปอย่างไม่รู้จักจบ

คำสำคัญ : วิธีคิด, หลักพรหมวิหาร, การวิจัยทางพระพุทธศาสนา

Abstract

The main objective of this paper is to discuss the applicability of the framework of holy abidings to Buddhist research. The writer had studied this topic to confirm that holy abiding is a model of general research. That model is to see the problems or suffering (equanimity), to express good wishes (loving-kindness), to get to help someone with problems or suffering (compassion), and to express congratulatory greetings to others (sympathetic joy). That subject bears the same meaning of seeking the truth which is a cause to get new knowledge and new evidence and to bring to research in an infinite way.

Keywords : Conceptual Guiding, the Holy Abidings, Buddhist research

บทนำ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้จัดการศึกษาตั้งแต่ระดับประกาศนียบัตรจนถึงระดับปริญญาเอก โดยเฉพาะการศึกษาในระดับปริญญาโทและเอกมีหลายสาขาวิชาประกอบด้วยพระพุทธศาสนา ปรัชญา บริหารการศึกษา รัฐประศาสนศาสตร์ การศึกษาในทุกสาขาวิชาจะมีการศึกษาวิชาต่างๆ ที่เน้นเฉพาะสาขาวิชาเป็นการเฉพาะของแต่ละสาขาวิชา มีอยู่สิ่งหนึ่งที่เหมือนกันคือทุกสาขาวิชานิสิตจะต้องทำวิจัยจึงจะสำเร็จเป็น ‘มหาบัณฑิตหรือดุษฎีบัณฑิต’ ได้ สาขาวิชาอื่นที่มีใช้พระพุทธศาสนาและปรัชญา การทำวิจัยจะต้องตั้งอยู่บนฐานของพระพุทธศาสนา ที่นิยมเรียกว่า เจริญพุทธ เช่น บริหารการศึกษาก็เป็นการบริหารการศึกษาเจริญพุทธ รัฐศาสตร์ก็เป็นรัฐศาสตร์เจริญพุทธ อีกนัยหนึ่ง พระพรหมบัณฑิต อธิการบดี ท่านจะใช้คำว่า การบูรณาการ ประเด็นคือการทำวิจัยในบางเรื่องให้ใช้หลักการทางพุทธศาสนาเป็นตัวตั้ง แล้วนำเอาศาสตร์ (สมัยใหม่) ต่างๆ มาตอบหรืออธิบาย หรือบางเรื่องให้ใช้ศาสตร์ (สมัยใหม่) ต่างๆ เป็นตัวตั้งแล้วนำเอาหลักการทางพุทธศาสนามาตอบหรืออธิบาย ที่กล่าวนี้คือหลักการใหญ่ของการจัดการศึกษาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

แต่มีอยู่ประเด็นหนึ่งที่ผู้เขียนสังเกตมาเป็นเวลานาน นั่นคือการนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปตอบหรืออธิบายเรื่องที่กำลังทำวิจัยอยู่อย่างไม่สมเหตุผล โดยผู้วิจัยบางท่านไม่เข้าใจ ‘เจตนารมณ์’ ของหลักธรรมดังกล่าว หรือเรียกอีกอย่างว่า ผู้วิจัยได้นำหลักธรรมไปตอบหรืออธิบายเรื่องที่กำลังทำวิจัยอยู่อย่างไม่สอดคล้องและสัมพันธ์กับเรื่องที่กำลังทำวิจัย บทความนี้ผู้เขียนมีความประสงค์จักนำเสนอเจตนารมณ์ของหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งปรากฏในหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม โดยที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้แจกแจงให้เห็นเจตนารมณ์ของหลักธรรมต่างๆ ไว้อย่างครบถ้วน และในโอกาสนี้จึงใคร่ขอนำหลัก ‘พรหมวิหาร’ เพื่อเสนอเป็นกรณีตัวอย่างของการนำหลักธรรมสู่การทำวิจัยทางพระพุทธศาสนา หรือแม้แต่การใช้หลักธรรมไปเป็นกรอบการคิดสำหรับการทำวิจัยทางพระพุทธศาสนา และวิจัยในสาขาวิชาอื่นที่สัมพันธ์กับสาขาวิชาพระพุทธศาสนา ทั้งนี้ ด้วยหวังให้การทำวิจัยในมหาวิทยาลัยสงฆ์มีความหลากหลายมากขึ้น โดยให้เป็นไปตามปรัชญาของมหาวิทยาลัยที่ว่า

‘จัดการศึกษาพระพุทธศาสนา บูรณาการกับศาสตร์สมัยใหม่ พัฒนาจิตใจและสังคม’

การวิจัยทางพระพุทธศาสนา

ในเบื้องต้นขอเริ่มด้วยการตั้งคำถามว่า การวิจัยทั่วไปกับการวิจัยทางพระพุทธศาสนาต่างกันตรงไหนหรือต่างกันอย่างไร การวิจัยทั่วไปคงไม่สามารถตอบได้ในบทความนี้ จึงตอบสั้นๆ พอเป็นแนวทาง และเพื่อเปรียบเทียบกับกรวิจัยทางพระพุทธศาสนา ส่วนการวิจัยทางพระพุทธศาสนานั้นพระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) มีคำตอบอยู่แล้วในหนังสือ ‘มหาวิทยาลัยกับงานวิจัยทางพระพุทธศาสนา’ โดยที่ผู้เขียน

ขอเสนอในลักษณะเก็บความในแต่ละประเด็นสำคัญ ต่อจากนั้นจึงได้นำเสนอเป็นเชิงวิเคราะห์ถึงเจตนารมณ์ของหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นลำดับไป

สาระสำคัญการวิจัยทางพุทธศาสนา

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้กล่าวเกริ่นนำเป็นลักษณะตั้งคำถามในหนังสือ ‘มหาวิทยาลัยกับงานวิจัยทางพระพุทธศาสนา’ ว่า การวิจัยทางพระพุทธศาสนานี้มีความสำคัญและมีประโยชน์อย่างไร หรือว่าในยุคสมัยนี้ ปัจจุบันนี้ มีจุดไหนที่เราจะได้ประโยชน์อะไร ทำไมมหาวิทยาลัยจึงจะมาทำวิจัยเรื่องพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะยุคที่ผ่านมามีกระทั่งปัจจุบัน เราเรียกกันอย่างหนึ่งว่าเป็นยุคแห่งความเชี่ยวชาญพิเศษเฉพาะด้าน คือเป็นยุคที่ว่า คนที่ก้าวหน้าหรือพัฒนาสังคมจะต้องมีความรู้ความเข้าใจในวิชาการต่างๆ ตรงลึกดังไปในด้านนั้นๆ ให้เต็มที่ ให้สมบูรณ์เท่าที่จะทำได้ และการที่จะบรรลุผลดังกล่าวนี้ได้ก็ต้องอาศัยการวิจัย เพราะการวิจัยเป็นการแสวงหาความรู้อย่างมีระบบ และเป็นการบุกเบิกเข้าไปในแดนแห่งความรู้ ทำให้เกิดความลึกซึ่งแตกฉานในเรื่องนั้นๆ เพื่อหาความรู้จริง และทำให้เกิดความเชี่ยวชาญในวิชาการพิเศษเฉพาะดังที่กล่าวมา^๑

อีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจคือท่านกล่าวถึงการทำวิจัยในปัจจุบัน เรารับเอาวิชาการสมัยใหม่มาจากตะวันตก ทั้งนี้เพราะเราต้องการเจริญอย่างตะวันตก และเรารู้แน่ชัดว่า ‘วิชาการเป็นปัจจัยสำคัญของความเจริญ’ ด้วยเหตุนี้เท่าที่ผ่านมา เราเลยตกอยู่ในฐานะเป็นผู้รับ เมื่อเป็นผู้รับ แล้วจะมีลักษณะอีกอย่างหนึ่งตามมา คือ **ความเป็นผู้ตาม** เพราะ ‘ตาม’ กับ ‘รับ’ เป็นของคู่กัน เมื่อจะรับของเขา เราก็ต้องคอยตามเขา จึงก่อเกิดวัฒนธรรมการตามและการรับอยู่เรื่อยไป เมื่อเป็นอย่างนี้ ผลที่เกิดตามมาได้แก่หนึ่ง เราจะรู้สึกที่ตัวเองด้อย มองเห็นตัวเองด้อย บางครั้ง**ดูถูกตัวเอง** ถ้ามองในเชิงสังคมคือการดูถูกสังคมและวัฒนธรรมของตน เมื่อถูกดูถูกก็จะมองข้าม ไม่สนใจ ไม่เอาใจใส่ ไม่ศึกษามรดกของตนเองที่มีสืบต่อกันมา สอง ผลต่อไปคือไม่นึกว่าตนเองมีอะไรดีที่จะให้แก่ผู้อื่น พอรู้สึกที่ตัวเองด้อยแล้ว ความเคารพตนเองก็ด้อยลงไป ไม่เห็นคุณค่าของสิ่งที่ตนเองมี และไม่สนใจที่จะนึกถึงหรือหลีกเลี่ยงที่จะมองด้วยซ้ำไป^๒

ในสมัยปัจจุบันนี้คนไทยเริ่มมีความภูมิใจในตนเองบ้างแล้ว เนื่องเพราะเห็นว่ามีคนหรือปัญญาชนในประเทศพัฒนาแล้วจำนวนหนึ่ง ได้หันมาสนใจศึกษาพระพุทธศาสนามากขึ้นตามลำดับ ดังบทสัมภาษณ์พิเศษเปิดมุมมอง ‘พระพุทธศาสนา...ในโลกตะวันตก’ ของพระศากยวงศ์วิสุทธินา ‘เราติดในแง่ศรัทธานำแต่ฝรั่งไม่เอาศรัทธาเป็นตัวทำ ศรัทธาเกิดขึ้นเองหลังจากศึกษาจนเกิดผลสัมฤทธิ์แล้ว เขาเริ่มจากความสงสัยและความทำทายเป็น มาจากปัญญา และเมื่อศึกษาแล้วปฏิบัติตามจึงกลายเป็นความ

^๑ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), **มหาวิทยาลัยกับงานวิจัยทางพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๓-๔.

^๒ เก็บความจาก เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕-๙.

ศรัทธาเกิดขึ้น อีกคำถามหนึ่งว่าทำไมพระพุทธศาสนาจึงเจริญในโลกตะวันตก สาเหตุเพียงเพราะเขาไปได้เรียนพุทธศาสนาเพื่อไป ‘เป็นพุทธ’ ฝรั่งบอกว่าเรียนพุทธศาสนาเพื่อเป็น ‘คริสต์ที่ดี’ เป็น ‘มุสลิมที่ดี’ อย่างชาวมุสลิมเขาบอกว่าเรียนพุทธศาสนาแล้วทำให้เป็นมุสลิมที่ดี ชาวคริสต์เรียนพุทธศาสนาแล้วทำให้เป็นคริสต์ที่ดี จนปัจจุบันในบริบทอเมริกาเกิดชื่อกลุ่มใหม่ๆ ขึ้นว่า Jubu (Jewbu) หรือ Jewish Buddhist คือในแง่ของพิธีกรรมยังเป็นคริสต์อยู่ แต่วิธีคิดวิธีดำเนินชีวิต ‘เป็นพุทธ’ เช่นเดียวกับในหมู่คริสต์เกิดคำว่า ChristBu ในแง่พิธีกรรมก็ยังทำตามคริสต์ไป แต่การปฏิบัติหรือการคิดเป็น ‘แบบพุทธ’^๓

เมื่อเกิดความรู้ ความเข้าใจ และความรู้สึกตามที่กล่าวมานี้ถือว่าเป็นสิ่งที่ดี แต่ในขณะเดียวกันเราจำเป็นต้องศึกษาพระพุทธศาสนาในเชิงวิชาการให้มากขึ้นเช่นกัน ดังนั้น วิชาการที่น่าสนใจเป็นพิเศษคือวิชาการที่ชื่อวิจัย (Research) และวิชาการการวิจัยนั้นจะต้องเป็น ‘การวิจัยทางพระพุทธศาสนา’ เท่านั้น ฉะนั้นจุดที่เราจะทำการวิจัยทางพระพุทธศาสนาจึงมี ๒ ด้าน คือ (๑) การศึกษาพระพุทธศาสนาเพื่อความเข้าใจสังคมไทย และเพื่อประโยชน์ของสังคมไทยเอง (๒) การศึกษาพระพุทธศาสนาในแง่ที่เป็นจุดสนใจของวงวิชาการของโลก หรือของปัญญาชนยุคปัจจุบันในแง่ที่จะก้าวไปแก้ปัญหาของโลกทั้งหมด หรือเพื่อร่วมสร้างสรรค์อารยธรรมโลก

เพื่อให้มองเห็นภาพของการวิจัยทางพระพุทธศาสนา จึงขอสรุปจุดมุ่งหมายของการทำวิจัยไว้ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เพื่อให้รู้จักตัวเราเองที่เป็นไทย (๒) เพื่อเอาไปใช้ในวิชาการสมัยใหม่ ในสาขาวิชาต่างๆ ที่เราเข้าไปเกี่ยวข้อง (๓) เพื่อความเป็นผู้นำและเป็นผู้ให้ ที่ว่าจะมีอะไรให้อารยธรรมโลก หรือไปช่วยแก้ปัญหาของโลก สำหรับจุดมุ่งหมายที่ ๒ คือ เอาไปใช้ในวิชาการสมัยใหม่นั้น ถ้าเราไม่ทำให้สัมพันธ์กับข้อที่ ๓ แล้วเราจะล่าช้าถอยหลังหรือว่าล่าหลังมาก เพราะเราจะกลายเป็นผู้ตามวิชาการตะวันตกที่เขาเจริญไปแล้ว เพราะฉะนั้น จุดมุ่งหมายตัวแท้จริงจึงอยู่ในข้อที่ ๑ กับที่ ๓ คือ (๑) เพื่อรู้จักไทย และ (๓) เพื่อจะไปเป็นผู้นำ ก้าวขึ้นสู่วงการภูมิปัญญาของโลกและช่วยกันแก้ปัญหาของโลกได้^๔ ในเรื่องการช่วยแก้ปัญหาของโลกหรือของชาวโลกได้นั้นเห็นจะไม่มีใครเกียตริตนักวิจัยผู้ยิ่งใหญ่ของโลก คือ เจ้าชายสิทธัตถะ ผู้เสด็จออกจากวังเพื่อแสวงหาความเป็นเลิศทางวิชาการ เพราะนับแต่เมื่อทรงทอดพระเนตรเห็นเทวทูตทั้งสี่แล้วทรงตระหนักว่านั่นคือ ‘ความทุกข์ของพระองค์และชาวโลก ต้องพระประสงค์เอาชนะความเกิด แก่ เจ็บ ตาย จึงได้ทรงเลือกวิถีของนักบวชและได้เสด็จไปยังสำนักที่ถือกันว่า ‘เป็นเลิศแห่งยุคสมัย’ อันได้แก่อาฬารดาบสและอุทกดาบส ซึ่งสั่งสอนได้ลุ่มลึกมาก หากยังไม่ถึงที่สุดแห่งทุกข์จึง ‘แสวงหาด้วยพระองค์เองจนตรัสรู้ การออกมหาภิเนษกรรมนั้นแล คือ หนทางที่จะเข้าถึงความเป็นเลิศทาง

^๓ หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน คอลัมน์ ‘การศึกษา ศาสนา วัฒนธรรม’ หน้า ๑๗ ประจำวันอังคารที่ ๓ มกราคม ๒๕๖๐.

^๔ ดูรายละเอียดใน พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), มหาวิทยาลัยกัมภังการวิจัยทางพระพุทธศาสนา, หน้า ๕๕ และหน้า ๖๗.

วิชาการ^๕ ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาพระพุทธร่องค์จึงได้ชื่อว่าเป็นต้นแบบของนักวิจัยและเป็นต้นแบบของผู้แสวงหาความเป็นเลิศทางวิชาการ

ตัวอย่าง ‘เจตนารมณ์’ ของหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

ในข้อที่ผ่านมาเป็นเรื่องว่าด้วยสาระสำคัญของการวิจัยทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมีคำสำคัญอยู่คำหนึ่งคือคำว่า ‘วิชาการการวิจัย’ เป็นคำที่จะต้องศึกษาให้กระจ่างมากขึ้น โดยเฉพาะในแวดวงวิชาการการวิจัยทางพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นที่น่าสนใจอยู่ในขณะนี้ หากจะแสวงหาหนังสือวิชาการที่สื่อให้เห็น ‘การคิดการเขียนงานวิชาการเป็นระบบวิจัย’ ผู้เขียนพิจารณาเห็นหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม โดยเริ่มไปที่การจัดสารบัญอย่างเป็นระบบคือมีสารบัญทั้งหมดจำนวน ๔ ลักษณะ ได้แก่ (๑) สารบัญทั่วไป เสนอรายละเอียดเกี่ยวกับคำชี้แจงการใช้พจนานุกรมหมวดธรรม เริ่มตั้งแต่หลักในการรวบรวม การจัดลำดับ ความหมายและคำอธิบาย ที่มาของหมวดธรรม สารบัญและดัชนี อักษรย่อชื่อคัมภีร์ (๒) สารบัญพิสดาร เริ่มตั้งแต่เอกกะ-หมวด ๑ จนถึงอติเรกทสกะ-เกินหมวด ๑๐ (๓) สารบัญประเภทธรรม เริ่มตั้งแต่ธรรมสำหรับทุกคนจนถึงพิเศษ-ธรรมสำหรับการศึกษา และ (๔) สารบัญค้นคำ เริ่มตั้งแต่อักษร ก-อ.^๖ ในสารบัญทั้ง ๔ ลักษณะนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่าสารบัญประเภทธรรมเป็นการจัดสารบัญที่สื่อให้เห็น ‘เจตนารมณ์’ (Intention) ของหลักธรรมในพระพุทธศาสนา โดยมีถ้อยคำที่อยู่หลังคำว่า **เพื่อ** และ คำว่า **สำหรับ** ซึ่งเป็นคำที่สื่อถึงเจตนารมณ์ของหลักธรรมที่ปรากฏอยู่ภายใต้หมวดธรรมนั้นๆ (คือจะขึ้นต้นด้วยถ้อยคำว่า ธรรมเพื่อ...ธรรมสำหรับ...แล้วจึงมีชื่อหลักธรรมต่างๆ เรียงเป็นลำดับไป) นำมาเป็นตัวอย่างเช่น

๑. ธรรมสำหรับทุกคน

(๑) ธรรม**เพื่อ**เป็นคุณสมบัติของสัพปุริสชนหรือธรรมเพื่อเสริมความเป็นมนุษย์ประกอบด้วย สุจริต ๓ อธิปไตย ๓ พรหมวิหาร ๔ อธิฐานธรรม ๔ สัพปุริสธรรม ๗ กุศลกรรมบถ ๑๐ ฯลฯ

(๒) ธรรม**เพื่อ**ดำเนินชีวิตในกองงามบรรลุประโยชน์สุขประกอบด้วย โยนิโสมนสิการ อปปมาทะ ภาวนา ๔ ปัญญา ๓ วุฒิธรรม ๔ อิทธิบาท ๔ พละ ๔ อริยทรัพย์ ๗ บารมี ๑๐ มงคล ๓๘ ฯลฯ

๒. ธรรมเพื่อความดีงามของสังคม

(๑) ธรรม**เพื่อ**ส่งเสริมชีวิตที่ดีร่วมกันประกอบด้วย ทาน ๒ บุคคลหาได้ยากในโลก ๒ ปฏิสันถาร ๒ สังคหะ ๒ ขรवासธรรม ๔ สังคหวัตถุ ๔ คารวะ ๖ สาราณียธรรม ๖ สัพปุริสธรรม ๘ ฯลฯ

^๕ ส. ศิวลักษณ์, ความเป็นเลิศทางวิชาการ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมเนศ พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๖๒-๖๓.

^๖ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒-๖๔.

(๒) ธรรมเพื่อปกครองคือจัดและคุมครองชีวิตที่ดีร่วมกันประกอบด้วย อธิปไตย ๓ พรหมวิหาร ๔ สังคหัตถ์ ๔ อคติ ๔ ปริหานียธรรม ๗ ราชธรรม ๑๐ ฯลฯ

๓. ธรรมสำหรับ.คฤหัสถ์หรือผู้ครองเรือน

(๑) ธรรมเพื่อชีวิตครอบครัวประกอบด้วย บุตร ๓ อัคริ ๓ ฆราวาสธรรม ๔ ฯลฯ

(๒) ธรรมเพื่อความอยู่ดีทางเศรษฐกิจประกอบด้วย ปาปนิกรธรรม ๓ โภควิภาค ๔ ฯลฯ

๔. ธรรมสำหรับ.อุบาสกคือผู้ใกล้ชิดศาสนา

(๑) ธรรมที่พึงมีพึงปฏิบัติประกอบด้วย บุญกิริยาวัตถุ ๓ ศรัทธา ๔ ศีล ๘ ศีล ๑๐ อุโบสถศีล ฯลฯ

(๒) ธรรมที่พึงทราบเพื่อเสริมการปฏิบัติประกอบด้วย ปธาน ๒ สมบัติ ๓ สัมปทาคุณ ๔ ฯลฯ

๕. ธรรมสำหรับ.ภิกษุสงฆ์

(๑) ธรรมเพื่อความดีงามในฐานะเป็นภิกษุประกอบด้วย ธุระ ๒ ปัจจัย ๔ วิบัติ ๔ สังวร ๕ ฯลฯ

(๒) ธรรมเพื่อความดีงามในฐานะเป็นผู้สั่งสอนประกอบด้วย เทศนา ๒ สีสากการสอน ๔ ฯลฯ

๖. สภาวธรรม : ธรรมดาและธรรมชาติ

(๑) ธรรมดาหรือกฎธรรมชาติประกอบด้วย กรรม ๒ ไตรลักษณ์ ธรรมนิยาม ๓ นิยาม ๕ ฯลฯ

(๒) สภาวะอันเป็นโทษ อกุศลธรรมอันพึงละประกอบด้วย ทิณฺฐิ ๓ ตัณหา ๓ อาสวะ ๓ ฯลฯ^๗

รายละเอียดทั้งหมดข้างต้นที่ยกมาเป็นตัวอย่าง สามารถยืนยันได้ว่าข้อความเหล่านี้ คือ ๑. คุณสมบัติของสัปปุริสชนหรือเสริมความเป็นมนุษย์ ๒. ส่งเสริมชีวิตที่ดีร่วมกันและการจัดความคุมครองชีวิตที่ดีร่วมกัน ๓. ชีวิตครอบครัวและความอยู่ดีทางเศรษฐกิจ ๔. พึงมีพึงปฏิบัติและเสริมการปฏิบัติ ๕. ความดีงามในฐานะเป็นภิกษุและความดีงามในฐานะเป็นผู้สั่งสอน และ ๖. กฎธรรมชาติและอกุศลธรรมอันพึงละ ข้อความที่กล่าวมาล้วนสื่อถึงเจตนารมณ์ของหลักธรรมนั้นๆ ได้เป็นอย่างดี ดังนั้น เมื่อนักวิจัยจะนำหลักธรรมใดไปตอบหรืออธิบาย ‘การกระทำ พฤติกรรม เหตุการณ์ สถานการณ์ เรื่องราว’ และหรือเรื่องอื่นใดก็ตาม ขอให้ให้นักวิจัยได้คำนึงถึงเจตนารมณ์ของหลักธรรมนั้นๆ ก่อนลงมือทำวิจัย เพราะจะทำให้งานวิจัยนั้นมีความถูกต้องและถูกถ้วนในเชิงวิชาการด้านพระพุทธศาสนามากขึ้น

การปรับใช้ ‘หลักพรหมวิหาร’ ตามแนวคิดการทำวิจัย

สิ่งแรกที่ต้องทำความเข้าใจคือ ‘แนวคิดการวิจัย’ ซึ่งแวดวงวิชาการด้านการวิจัย จะมีอยู่คำหนึ่งทีนิยมนำกล่าวถึงเป็นอันดับต้นๆ ได้แก่ มโนทัศน์พื้นฐานหรือความรู้พื้นฐาน (Basic concepts or knowledge)

^๗ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓-๒๕.

เกี่ยวกับการวิจัย โดยเพ่งพินิจไปยังคำว่า การวิจัย (Research) คืออะไร เพราะไม่ว่าจะค้นหาความหมายของคำนี้จากเอกสารตำราหรือสิ่งพิมพ์ใดๆ ก็ตาม ความหมายของคำว่า วิจัย ที่ให้ไว้จะเกี่ยวข้องกับข้อความสำคัญอยู่ ๒ ข้อความ คือ การเสาะแสวงหาความรู้ความจริง กับ วิธีการที่เชื่อถือได้หรือวิธีการที่เป็นระบบ ดังนั้น ถ้าให้ความหมายอย่างกระชับที่สุด การวิจัย คือ การเสาะแสวงหาความรู้ความจริงด้วยวิธีการที่เป็นระบบมีเหตุมีผลและน่าเชื่อถือได้^๙ เมื่อพิจารณาข้อความข้างต้นมีอยู่ ๒ คำ คือคำว่า ความรู้ กับ ความจริง ซึ่งเป็นคำที่สามารถเชื่อมโยงไปถึงแนวคิดการวิจัยได้ โดยที่ความรู้ความจริงในที่นี้หมายรวมถึง ‘ความรู้ความจริงเชิงตรรกะ (Logical knowledge) และความรู้ความจริงเชิงประจักษ์ (Empirical knowledge) ในขณะที่ยกคำว่า วิธีการที่เป็นระบบ หมายถึงการดำเนินงานค้นหาความจริงที่กระทำอย่างเป็นขั้นเป็นตอนต่อเนื่องกันตามลำดับ ซึ่งเรียกว่า กระบวนการวิจัย อันประกอบด้วย (๑) การกำหนดปัญหาการวิจัย (๒) การตั้งวัตถุประสงค์หรือสมมติฐานการวิจัย (๓) การเก็บรวบรวมข้อมูล (๔) การวิเคราะห์ข้อมูล และ (๕) การสรุปรายงานผล สำหรับคำสุดท้ายที่ว่า น่าเชื่อถือได้ หมายถึงทั้งวิธีการที่ใช้และผลที่ได้รับจากวิธีการนั้นเป็นที่น่าเชื่อถือ เป็นที่น่ายอมรับในแวดวงวิชาการหรือกลุ่มผู้เกี่ยวข้องทั่วไป ทั้งนี้ความน่าเชื่อถือพอพิจารณาได้จาก ความสามารถในการสังเกตได้ วัดวิธีการและผลที่ได้รับรวมกับ ‘ความคงเส้นคงวา’ (Consistency) ของผลที่ได้รับจากกระบวนการวิจัยนั้นๆ ด้วย^{๑๐}

คำสำคัญที่ควรพิจารณา ได้แก่ การเสาะแสวงหาความรู้ความจริง เพราะความรู้และความจริงต่างเป็นเป้าหมายของการทำวิจัย เมื่อนำเป้าหมายวิจัยมาเป็นตัวตั้งจึงมีวิธีการนำหลักพรหมวิหารสู่การคิดตามแนวการวิจัยดังกล่าวนี้ โดยเริ่มจากเพ่งพินิจพิจารณาเจตนารมณ์ของหลักธรรมนี้ก่อน เจตนารมณ์ของหลักพรหมวิหารก็คือธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ ธรรมประจำใจอันประเสริฐ หลักความประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์ ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักใจและกำกับความประพฤติซึ่งจะชื่อว่าดำเนินชีวิตหมดจด และปฏิบัติตนต่อมนุษย์สัตว์ทั้งหลายโดยชอบ พรหมวิหาร^{๑๑} นี้เป็นชื่อธรรมหมวดหนึ่งมี ๔ ข้อ คือ (๑) เมตตา หมายถึงความรักใคร่ปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรีและคิดประโยชน์แก่บุคคลสัตว์ทั่วไป (๒) กรุณา หมายถึงความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์ (๓) มุทิตา หมายถึงความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่มชื่นเบิกบานอยู่เสมอ ต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป และ (๔) อุเบกขา หมายถึงความวางใจเป็นกลางอันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณา

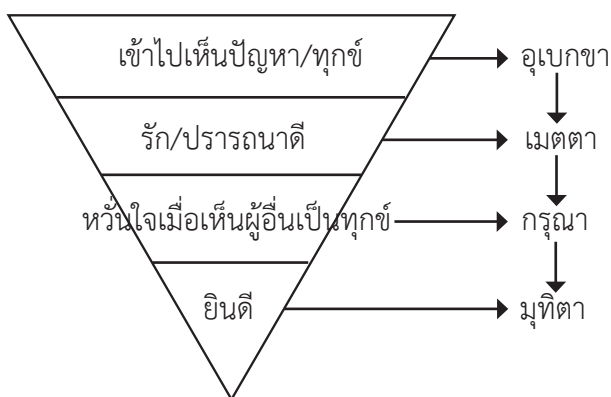
^๙ รัตน์ บัณฑิต, วิธีการเชิงผสมผสานสำหรับการวิจัยและประเมิน, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๗.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘-๙.

^{๑๑} พ.ช. (ไทย) ๒๕/๒๒/๓๖๖.

เห็นด้วยปัญญา คือมีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขึง ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม รวมทั้งรู้จักวางเฉยสงบใจมองดู ในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขาได้รับผิดชอบตนได้ดีแล้ว เขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับความรับผิดชอบของตน และท่านกล่าวสรุปตอนท้ายคำอธิบายว่า ผู้ดำรงอยู่ในพรหมวิหารย่อมช่วยเหลือมนุษยสัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตา กรุณา และย่อมรักษารักรวมไว้ได้ด้วยอุเบกขา ดังนั้น แม้จะมีกรุณาที่จะช่วยเหลือปวงสัตว์ แต่ก็ต้องมีอุเบกขาด้วยที่จะมิให้เสียธรรม พรหมวิหารมีในผู้ใดย่อมทำให้ผู้นั้นประพฤติปฏิบัติเกื้อกูลแก่ผู้อื่นด้วยสังคหวัตถุ เป็นต้น^{๑๑}

รายละเอียดแห่งความหมายของพรหมวิหารดังกล่าวหากพิจารณาตามนัยแห่งพุทธจริยศาสตร์ จะไม่สื่อความเข้าใจและลงสู่การประพฤติปฏิบัติในเชิงรูปธรรมได้ เพราะเป็นเพียงการอธิบายความหมายและบอกถึงคุณสมบัติของผู้ประพฤติปฏิบัติว่า เป็นผู้ที่มีพรหมวิหารธรรมเท่านั้น เพื่อให้เป็นไปตามแนวพุทธจริยศาสตร์ จึงควรอธิบายพรหมวิหารตามกรอบแนวคิดร่วมสมัย โดยไม่อธิบายตามลำดับข้อธรรมที่ถูกจัดเรียงไว้แล้ว คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา แต่จัดเรียงใหม่เป็น อุเบกขา เมตตา กรุณา มุทิตา ซึ่งสามารถนำเสนอเป็นเชิงกรอบแนวคิด (conceptual framework or mind map) ดังนี้

ผู้เขียนขออธิบายกรอบแนวคิดนี้ด้วยเหตุผลแห่งความจริงในทางปฏิบัติได้ว่า เป็นธรรมดาของผู้จะเกิดความรักความปรารถนาดี (เมตตา) เกิดความสงสารคิดช่วยเหลือให้พ้นทุกข์ (กรุณา) จนเมื่อเห็นคนอื่นพ้นทุกข์อยู่ดีมีสุขแล้วพลอยยินดี (มุทิตา) กับเขาด้วยนั้น คนผู้นั้นจะต้องเข้าไปเห็นหรือพบเห็นปัญหาที่เรียกว่า ความทุกข์ยากบ้าง ความลำบากบ้าง ความเจ็บใจของคนอื่นด้วยตัวเอง นั่นคือ ธรรมชื่อ ‘อุเบกขา’ (คือการเข้าไปเห็นปัญหาหรือทุกข์) เกิดก่อนแล้ว ธรรมชื่อ ‘เมตตา กรุณา มุทิตา’ ก็จะเกิดในภายหลังตามลำดับ สำหรับประเด็นนี้ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้คำอธิบายไว้ว่า อุเบกขา แปลตาม

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๔๘-๑๔๙.

ตัวอักษรว่า คอยดู **อุป** แปลว่า เข้าไป **อิท** แปลว่า มอง เข้าไปมอง เห็น คือ คอยมองหรือมองดูอยู่อย่างใกล้ชิด มองดูอย่างไม่คิดทอดทิ้ง^{๑๒}

คำอธิบายที่กล่าวมาทำให้เข้าใจว่า แท้ที่จริงแล้วธรรมชื่อพรหมวิหารหรือพรหมวิหารธรรมนี้ หากประสงคิให้สามารถนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติของบุคคลทั้งหลายได้จริง จะต้องเริ่มที่การเข้าไปเห็นสิ่งที่เรียกว่า ปัญหาบ้าง ทุกข์บ้าง อุปสรรคบ้าง และอื่นๆ อีกมากที่มีส่วนยับยั้ง หยุดยั้ง และหน่วงเหนี่ยวการมีชีวิต การใช้ชีวิต และการดำเนินชีวิตของคนในสังคม ไม่ให้มีความสุข ไม่ให้เจริญก้าวหน้าก่อนแล้ว ธรรมชื่อ เมตตา กรุณา และมูทิตา ก็จักเกิดขึ้น จนเป็นเหตุให้ยับยั้งขับเคลื่อนเคลื่อนกายคือการลุกออกจากที่นอน จากรู้กำแพงบ้าน และบอกกล่าว ชี้ชวน เชิญชวน (ด้วยวาจา) คนทั้งหลายให้ออกไปช่วยเหลือและทำประโยชน์แก่อุเบกขาแก่คนอื่นอยู่เสมอ จนไม่เกิดความรู้สึกเหน็ดเหนื่อย แต่กลับมีความสุขจนเปี่ยมล้นใจที่ได้ลงมือทำด้วยตนเอง

เสนอวิธีคิด ‘หลักพรหมวิหาร’ สู่การทำวิจัยทางพระพุทธศาสนา

เมื่อมีความเข้าใจเกี่ยวกับแนวทางการวิจัยทางพระพุทธศาสนาและหลักพรหมวิหาร ซึ่งเป็นการอธิบายบนกรอบแนวคิดใหม่ โดยได้จัดเรียงลำดับข้อธรรมใหม่เพื่อให้เป็นไปตามกรอบการวิจัยด้วยการนำข้อธรรมชื่ออุเบกขามาเป็นลำดับที่ ๑ แล้วจัดเรียงใหม่ว่า อุเบกขา เมตตา กรุณา มูทิตา (ตามที่กล่าวแล้ว) คราวนี้มาสู่ประเด็นตามหัวข้อที่ตั้งไว้ คือ ผู้เขียนประสงค์จะนำเสนอวิธีคิดหลักพรหมวิหารสู่การวิจัยทางพระพุทธศาสนา นั้นหมายความว่าเรื่องที่จะนำเสนอต่อไปนี้จะต้องเป็นปัญหาในทางสังคม แล้วนำหลักการ (หลักธรรม) ทางพระพุทธศาสนาไปตอบหรืออธิบายในลักษณะเป็นการเสาะแสวงหาคำตอบในเรื่องนั้นๆ เพื่อให้เป็นไปตามประเด็นที่ตั้งไว้แล้วข้างต้น ผู้เขียนจึงขอเสนอประเด็นปัญหาเรื่อง ‘ความไม่เข้าใจตัวตนของผู้สูงอายุในสังคมไทยปัจจุบัน’ ซึ่งกำลังเป็นประเด็นร้อน (Hot Issue) ในสังคมไทยปัจจุบันและจะทวีคูณมากขึ้นในอนาคต

ขอตั้งต้นที่สภาพของผู้สูงอายุซึ่งเป็นปัญหาสากลหรือส่วนใหญ่ของผู้สูงอายุ ได้แก่ ปัญหาเรื่องความไม่เข้าใจตัวตนของตนเกี่ยวกับร่างกายสังขารที่จะต้องเสื่อม เก่า คร่ำคร่า ไร้เรี่ยวแรง หมดความสวยงาม หมดความหมายในบ้านเรือน ในหมู่ลูกหลาน ญาติ มิตร จนเป็นเหตุให้ผู้สูงอายุรู้สึกวิตก กังวล คิดมาก เกิดภาวะซึมเศร้า และหรืออีกหลายอย่างหลายประการ การที่นักวิจัยเข้าไปเห็นสภาพปัญหาหรือความทุกข์ยากลำบาก (อุเบกขา) ของผู้สูงอายุอย่างนี้แล้ว สิ่งที่จะเกิดตามมาคือความเมตตาและความกรุณา (เพ่งพินิจคำว่า เมตตาและกรุณาเป็นสำคัญ) โดยที่ธรรมชื่อ เมตตา มีคำแปลว่า ความรัก

^{๑๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยจิตวิทยาแบบยั่งยืน**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๘๐.

ความเอื้อยต่อกัน ความปรารถนาดีต่อกัน หรือความหวังดีต่อกัน ส่วนธรรมชื่อ กรุณา มีคำแปลว่า ความ**หวั่นใจ** ความ**หวั่นไหวในใจ**เมื่อผู้อื่นมีทุกข์ ความสงสารคิดจะช่วยเหลือให้เขาพ้นทุกข์ ความปราณี ความอนุเคราะห์ หรือแปลตรงตัวว่า ความกรุณา^{๑๓} ซึ่งเมื่อพิจารณาคำแปลดังกล่าวทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจเพิ่มขึ้นว่า การจะเข้าถึงความสะอาดบริสุทธิ์ (ตามอย่างพรหม) นั้น นอกจากมีความรัก ความปรารถนาดี หรือความหวังดีต่อกัน เพียงเท่านั้นเป็นอันไม่พอที่จะขับเคลื่อนเลื่อนตัวเองออกจากห้องนอน รื้อกำแพงบ้าน หรือรื้อกำแพงวัดไปช่วยเหลือ เกื้อกูล หรืออนุเคราะห์ผู้สูงอายุที่กำลังเดือดร้อนได้ แต่เพราะมีธรรมชื่อ..**กรุณา**..ต่างหาก ซึ่งมีคำแปลว่า ความ**หวั่นใจ**และความ**หวั่นไหวในใจลึกๆ** ในขณะที่เห็นผู้สูงอายุมีความทุกข์ คือ มีความไม่สบายกายไม่สบายใจ อยู่ร้อนนอนทุกข์ ชีวิตมีแต่ความเดือดร้อนวุ่นวาย จนเป็นเหตุให้**กรุณาแสดงพลังออกมา**ด้วยการขับเคลื่อนเลื่อนตัวเองออกไปช่วยเหลือ เกื้อกูล และอนุเคราะห์ผู้สูงอายุให้พ้นจากความทุกข์ยากลำบากทั้งหลายได้อย่างสิ้นเชิงแล้ว ภาวะทางใจอีกอย่างหนึ่งคือความรู้สึกปลอดโปร่งโล่งใจหรือความพลอยยินดี (มุทิตา) กับผู้สูงอายุก็จักเกิดตามมา ซึ่งเป็นธรรมข้อสุดท้ายในหลักพรหมวิหาร

การอธิบายตามรายละเอียดข้างต้นนั้น เป็นเพียงการทำความเข้าใจต่อหลักพรหมวิหารภายใต้กรอบการวิจัยทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นเพียงตัวอักษรแทนความรู้ความเข้าใจเชิงนามธรรมเท่านั้น เพราะยังไม่มองเห็นตัวอย่างอันเป็นกิจกรรม (Activities) ที่แสดงให้เห็นเป็นเชิงรูปธรรมแต่อย่างใด ดังนั้นเพื่อให้พอมองเห็นเป็นรูปธรรมได้บ้าง ผู้เขียนขอนำเสนอกิจกรรมการให้คำปรึกษาเชิงพุทธ (Buddhist counseling) ต่อการปัญหาความไม่เข้าใจตัวตนของผู้สูงอายุในสังคมไทยปัจจุบัน (ตามที่กล่าวแล้ว) ในขั้นแรกคงต้องตั้งคำถามก่อนว่า ความไม่เข้าใจตัวตนของผู้สูงอายุนั้นจริงๆ แล้วมันคือความเข้าใจของผู้สูงอายุนั่นเอง ไม่ใช่คนอื่นไกลเลย คำตอบในเรื่องนี้สามารถศึกษาได้จากคำถามว่าปัญหาสากลของมนุษย์คืออะไร (ปัญหาผู้สูงอายุเป็นปัญหาย่อยจากปัญหาสากล) ซึ่งได้มีการตอบว่า **‘ปัญหาจริงๆ ของมนุษย์ไม่ได้อยู่ที่เรื่องใดเรื่องหนึ่ง แต่มันอยู่ที่ใจที่ไม่เป็นสุข’**^{๑๔} เท่านั้นเอง ทั้งนี้เพราะมนุษย์เป็นสัตว์มีความคิด มีปัญญาและมีความใฝ่หาเป้าหมายที่ดีของชีวิตอยู่เสมอ^{๑๕} ดังนั้น ในประเด็นหลักที่จะนำไปสู่ความเข้าใจนั้น ผู้เขียนได้มองเห็นประเด็นย่อย ที่ซ่อนอยู่ในประเด็นหลัก ๒ ประการ (พยายามมองให้เห็นเป็นกิจกรรม) คือ

^{๑๓} พันตรี ป. หลงสมบุญ, **พจนานุกรม มคอ-ไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : อารการพิมพ์, มปป.), หน้า ๕๘๕ และหน้า ๑๗๖.

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๒.

^{๑๕} สมิตธิพล เนตรนิมิตร, มังคลัตถิยาปนิ : แนวทางการดำรงอยู่แห่งชีวิตที่ยั่งยืน, **วารสารมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย** ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑ มกราคม – มิถุนายน ๒๕๖๐, หน้า ๑๘.

๑. One Problem, One Solution : เรื่อง **หนึ่งปัญหา หนึ่งทางแก้** นี้ ซึ่งอันที่จริงปัญหาทั้งหลายที่คนเชื่อและเข้าใจว่ามีอยู่มากมายนั้น แท้ที่จริงแล้วมีเพียงคำเดียวที่ใช้เรียกตัวปัญหาหรือสภาพปัญหาทั้งหลายเหล่านั้น นั่นคือใช้คำว่า **ทุกข์** เป็นคำเรียก และที่ว่าหนึ่งทางแก้ หมายถึงการให้ผู้มารับบริการ (Client) เข้าใจโลกและชีวิต ความจริง และอยู่กับความจริงได้อย่างสมดุลและสร้างสรรค์ จนผู้รับบริการเกิดอาการสังเกต (Observation) เห็นตัวเองที่ละนิดๆ ซึ่งแปลว่ามีสติอยู่กับตัวเองมากขึ้น มีสมาธิมากขึ้น ความฟุ้งซ่านก็จะค่อยๆ สงบลง

๒. **ปัญหาข้างใน ไม่ใช่ปัญหาข้างนอก** : วิธีการอย่างนี้ถือว่าเป็นวิธีการของพระพุทธศาสนา หรือเป็นวิธีการของพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง ในประเด็นนี้เราสามารถศึกษาได้จากเรื่องนางกิสสาโคตมี ความย่อว่าหลังจากนางตั้งครรภ์ได้ ๑๐ เดือนนางก็คลอดลูก แต่ลูกของนางตายในเวลาที่กำลังเดินได้ นางรู้สึกเสียใจมาก (ซ็อค) เพราะนางไม่เคยเห็นความตายมาก่อน นางเที่ยวหาหมอรักษาให้ลูกฟื้น แต่หาไม่ได้ มีคนแนะนำว่ามีบุรุษนามว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้รู้ยา นางจึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและทูลถามว่า ข้าพระองค์ทราบมาว่า พระองค์ทรงรู้จักยาเพื่อ **บุตรของหม่อมฉัน** หรือพระเจ้าข้า?

พระศาสดา : เออ **เรารู้**

นางโคตมี : ได้อะไร ? จึงควร

พระศาสดา : ได้เมล็ดพรรณผักรากดกหยิบมือหนึ่ง ก็ควร

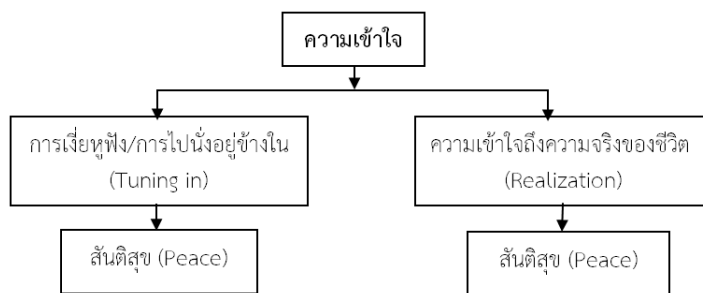
นางโคตมี : จักได้ พระเจ้าข้า แต่ได้ในเรือนใคร ? จึงควร

พระศาสดา : บุตรหรือธิดาไร ๆ ในเรือนของผู้ใดไม่เคยตาย ได้ในเรือนของผู้นั้น จึงควร

เมื่อทราบอย่างนั้นนางจึงได้ออกแสวงหาเมล็ดพรรณผักรากดังกล่าว แต่ไม่มีในเรือนของคนที่ไม่เคยตาย นางจึงได้คิดและได้สติว่า ‘โอ กรรมหนัก เราได้ทำความสำคัญว่าบุตรของเราเท่านั้นตาย ก็ในบ้านทั้งสี่ คนที่ตายเท่านั้นมากกว่าคนเป็น’^{๑๖} จากคำรำพึงรำพันของนางกิสสาโคตมีข้างต้น เป็นการยืนยันได้ว่า การแก้ปัญหาที่ถูกต้องและสมบูรณ์ที่สุดคือการ **แก้ปัญหาจากข้างใน** นั่นก็คือ **ปัญหาภายในใจของคนเรา** นี้เอง เพราะความจริงที่แท้คือปัญหาภายนอกจะแก้ได้ทุกเรื่อง แต่ถ้าเป็นปัญหาภายในยากที่จะแก้ไขได้

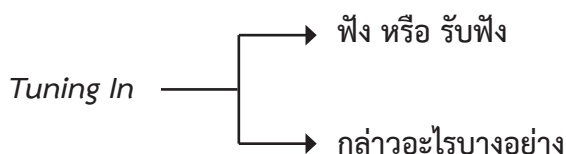
วิธีการดังที่กล่าวมาถือได้ว่าเป็นวิธีการหรือกระบวนการให้การปรึกษา (Counseling process) ในประเด็นนี้ขอสรุปง่ายๆ ต่อความเข้าใจได้ ๒ อย่างคือ (๑) การเจียหูฟังหรือการเข้าป็นอยู่ข้างใน (Tuning in) (๒) ความเข้าใจในชีวิต (Realization) และสามารถเขียนเป็นแผนภาพประกอบ ดังนี้

^{๑๖} พระอัมมปัทมสูตร, อรรถกถาธรรมบท แปล ภาค ๔, เรื่อง นางกิสสาโคตมี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๒๑๙.

จากแผนภาพข้างบนมีคำอธิบายเป็นลำดับดังนี้

(๑) คำว่า Tuning In หมายถึงความสงบนิ่ง ด้วยความเข้าใจอันถูกต้องผสมกลมกลืนอยู่และผสมกับการเปิดใจรับรู้เรื่องราว และภาวะความทุกข์ของบุคคลที่มารับคำปรึกษา ทั้งยังสามารถกล่าวถ้อยคำที่แสดงให้ผู้มารับคำปรึกษารู้สึกของเขา^{๑๗} ตัวอย่าง คำพูดของพระพุทธรองค์กล่าวตบนางกีสาคโคตมีที่ว่า *เออ เรารู้* การกล่าวเพียงแค่นี้ก็เป็นการไปนั่งอยู่ในใจของนางกีสาคโคตมีเรียบร้อยแล้ว อันเป็นการยืนยันว่าฉันรู้ว่าเธอตกอยู่สภาวะเช่นใด เรื่องราวของเธอเป็นอย่างไร ฉันรับรู้ถึงสิ่งที่เธอประสบอยู่ได้ชัดเจนนะ แล้วฉันก็แสดงให้รู้ได้ด้วยการบอกให้เธอได้ร่วมรู้...ฉันรู้ แนวคิดเรื่อง Tuning in ที่พระพุทธรองค์ทรงใช้มี ๒ อย่างคือ *การฟัง* (Listening) คือการฟังอย่างตั้งใจที่จะรับฟัง ฟังอย่างลุ่มลึก ซึ่งภาษาสมัยใหม่อาจเรียกว่า การฟังเชิงบวก (Positive listening) *และเปล่งถ้อยคำ* (Talking) หรือการพูดในลักษณะประสาน (Harmonize) เขาให้เป็นหนึ่งเดียวกับเรา และประสานเราให้เป็นหนึ่งเดียวกับเขา ซึ่งก็คืออาการไปนั่งอยู่ในจิตใจเขา (คือนางกีสาคโคตมี) เขียนเป็นแผนภาพได้ ดังนี้

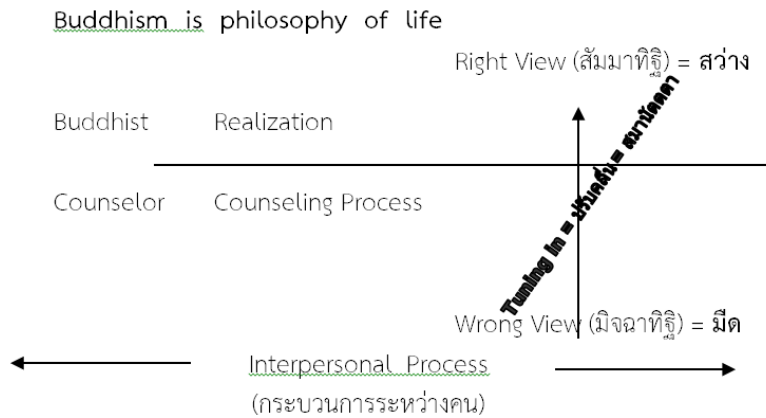

(๒) Realization (Harmonization) หมายถึง การทำให้เป็นจริงหรือการทำให้เห็นจริงขึ้น^{๑๘} แต่ในความหมายเชิงการให้คำปรึกษากลับหมายถึง *การเข้าใจความจริงของชีวิต* ความเข้าใจต่อปัญหาของชีวิตว่าแท้ที่จริงแล้วก็คือความจริงที่เป็นจริงแห่งชีวิตของเราเอง ไม่ใช่สิ่งอื่นใดเลย

^{๑๗} โสรัช โพธิ์แก้ว, *การปรึกษาเชิงจิตวิทยาตามหลักพระพุทธศาสนา*, เอกสารประกอบคำบรรยาย วิชาการให้คำปรึกษาเชิงพุทธ (Buddhist Therapy) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘, หน้า ๒๑.

^{๑๘} So Setthaputra, *New Modern English – Thai Dictionary*, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๒), หน้า ๖๑๒.

แนวคิดเรื่องความเข้าใจที่กล่าวมาข้างต้น สรุปเป็นแผนภาพสื่อความเข้าใจแบบง่ายๆ ดังนี้

แผนภาพที่นำเสนอข้างบนนี้ เป็นแผนภาพแสดงถึง**ความสัมพันธ์ภาพระหว่างบุคคล**ในสังคมบนโลกใบเล็กนี้ ซึ่งเปรียบเหมือนเข็มทิศอันยิ่งใหญ่ ที่จะนำพาผู้มารับบริการหรือผู้ขอคำปรึกษา ให้เดินทางจากความทุกข์ไปสู่ความสุข จากอวิชชาไปสู่สัมมาทิฐิ จากความเร่าร้อนไปสู่ความสงบเย็น จากความปั่นป่วนวุ่นวายไปสู่ความสงบนิ่ง จากความไม่มีระเบียบไปสู่ความมีระเบียบ หรืออาจจะพูดได้ว่าจากคามมีอะไรไปสู่ความไม่มีอะไรก็ได้ จากความยึดมั่นหน่วงเหนี่ยวไปสู่ความอิสรภาพ จากความมืดไปสู่ความสว่าง จากที่แคบไปสู่ที่กว้าง และจากภาวะหลับใหลไปสู่การตื่นรู้^{๑๙}

แผนภาพที่ปรากฏข้างบนนั้น มีคำที่เป็นคำสำคัญอย่างยิ่งสำหรับการเป็นผู้ให้คำปรึกษา (Counselor) คือคำว่า **Tuning in** ซึ่งหมายถึง**การฟังหรือการรับฟังอย่างตั้งใจที่จะรับฟัง** ในความหมายที่ฟังง่ายๆ ก็คือ...**การเงี่ยหูฟัง** ออกจะสื่อความเข้าใจที่ตรงที่สุด และสิ่งที่ตามมาพร้อมๆ กับการเงี่ยหูฟังคือการกล่าวถ้อยคำหรือคำพูดอะไรสักคำหรือสักอย่างออกมา อาการอย่างนี้ดูคล้ายกับว่าเรากำลังอยู่กับเขาอย่างแนบสนิท เขาผู้มาขอรับคำปรึกษาก็จะสนิทใจและพร้อมที่จะให้ข้อมูลต่างๆ ตามความเป็นจริง ถือว่าการกระทำอย่างนี้เป็นการปรับคลื่น (ทางใจ) ของคนทั้งสองให้เป็นหนึ่งเดียวกัน หลังจากปรับคลื่นเข้าหากันแล้วต่อไปก็ก้าวไปสู่ความมีภาวะเสมอกัน คำหลักในคำสอนของพระพุทธศาสนาเรียกว่า สมานัตตตา

คำว่า สมานัตตตา เป็นข้อธรรมหนึ่งในสังคหวัตถุ ๔ ซึ่งเป็นหลักธรรมเป็นชุดที่แสดงถึงความเท่ากันในเชิงบูรณาการ คือการสงเคราะห์เข้าด้วยกัน เพราะหลักสังคหะหรือการสงเคราะห์ แปลเป็นภาษาไทยง่ายๆ ว่า ประมวล รวบรวม ผนีก ประสาน ทำให้กลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หรือ ทำให้เกิดเอกภาพ^{๒๐} ตามความจริงแล้วความสัมพันธ์ที่ดีของมนุษย์ ไม่ใช่การปฏิบัติระหว่างกันและกันหรือต่อกันเท่านั้น แต่จะต้องมีการประสานเข้ากันด้วยอย่างเสมอสมาน หลักของการเข้ากันได้คือ **ความเสมอหนึ่ง** และ **สมานหนึ่ง**

^{๑๙} โสริช โพธิแก้ว, การปรึกษาเชิงจิตวิทยาตามหลักพระพุทธศาสนา, หน้า ๑.

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยจิตวิทยาแบบยั่งยืน**, หน้า ๘๒.

เสมอคือความเสมอภาคเท่าเทียมกัน สมานคือประสานกลมกลืนเข้าด้วยกัน^{๒๑} จน ‘ความเป็น’ เป็นหนึ่งเดียวระหว่างเรากับผู้อื่น

หากจะพูดสั้นๆ สามารถพูดได้ว่าทำให้รวมเป็นหนึ่งหรือการรวมเข้าด้วยกัน การทำได้อาจนี้ถือได้ว่าเป็น Buddhist Counseling (การให้คำปรึกษาเชิงพุทธ) อย่างแท้จริง เพราะการที่จะทำให้คนทั้งสองคนได้มีความรู้สึกเป็นหนึ่ง คือทำให้เข้าใจชีวิตของคนเรานี้ที่แท้แล้ว มีทั้งสุขและทุกข์ มีทั้งชอบใจและไม่ชอบใจ มีทั้งดีใจและเสียใจ เป็นต้น อันเป็น ‘ความเป็น’ นั้นเป็นสิ่งยากมาก แต่หากทำได้คือพาคนไปอยู่กับชีวิตได้อย่างอึมอึมจนอึมอึมแล้ว การดำรงอยู่ของเขาในทุกๆ แ่ง ทุกๆ มุม ทุกๆ ส่วน ก็จะดำเนินไปอย่างถูกต้อง เพราะได้วางรากฐานอยู่บนความเข้าใจอย่างถูกต้องในเรื่องของชีวิต จนอยู่กับชีวิตได้อย่างถูกต้องเสมอและตลอดไป

เมื่อดำเนินตามหรือปฏิบัติตามหลักการและวิธีการดังกล่าวแล้วข้างต้น สามารถสรุปจบลงด้วยแผนภาพ (ที่สื่อถึงความเจียบภายในจิต แม้แต่เสียงเดินของมดก็ได้ยิน) และถ้อยคำ (ที่สื่อเชื่อมสัมพันธ์ภาพระหว่างจิตกับสิ่งภายนอกจนเกิดเป็นความเจียบจริง) โดยสื่อเป็นแผนภาพได้ดังนี้

เมื่อได้เข้าไปเห็นสภาพที่เป็นปัญหาซึ่งในที่นี้ได้แก่ ภาวะทุกข์ทางใจ คือ ความไม่เข้าใจตัวเองของผู้สูงอายุ เมื่อพบเห็นปัญหาคือทุกข์ทางใจก็ไม่ได้นิ่งดูตาย แต่ให้ความรักความปรารถนาดีต่อผู้สูงอายุว่าจะช่วยผู้สูงอายุอย่างไรดี และเมื่อโน้มน้าวใจเข้าไปดูการมีชีวิต การใช้ชีวิต และการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุจนรู้สึกอย่างจับใจว่า ผู้สูงอายุมีภาวะทุกข์ทางใจมากจริง เมื่อพบเห็นความทุกข์ดังกล่าวของผู้สูงอายุจึงเกิดความสงสาร อยากช่วยเหลือเกื้อกูล อนุเคราะห์ สงเคราะห์ให้ผู้สูงอายุหลุดพ้นจากภาวะทุกข์นั้นๆ ด้วยการเข้าไปให้คำปรึกษา (ก่อเกิดกิจกรรม-Activity) แก่ผู้สูงอายุ จนเป็นเหตุให้ผู้สูงอายุเข้าใจชีวิตว่าต้องเป็นอย่างนี้ จะไม่เป็นไปตามที่ใจคิดเอาไว้ จนเกิดความรู้สึกปล่อยวาง ยิ้มสู้กับชีวิต เมื่อเห็นผู้สูงอายุมีความเข้าใจชีวิตของตัวเองอย่างถ่องแท้ และสามารถดำรงชีวิตของตนอย่างมีความสุขสันติตามวิถีของแต่ละคนแล้วเกิดความยินดีหรือพลอยยินดีกับผู้สูงอายุอย่างปลอดโปร่งโล่งใจ

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘.

บทสรุป

ประเด็นหลักทางความคิดในบทความนี้อยู่ที่ผู้เขียนมีความตั้งใจและเชิญชวนบุคลากร (สายวิชาการ) และนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้หันมาทำการวิจัย (Research) โดยเฉพาะการวิจัยทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการวิจัยที่มีจำนวนวิจัยน้อยมาก เมื่อเทียบกับการวิจัยด้านอื่นๆ อาจจะเป็นเพราะว่าพวกเรามีความรู้สึกร่วมกันอยู่อย่างหนึ่งคือ ขาดความกล้าที่จะคิดที่จะเขียนเป็นตัวอักษรออกมาให้คนอื่นได้รับรู้ตาม และมีฐานะร่วมกันอีกอย่างคือตกอยู่ในฐานะ ‘ผู้รับ’ มากกว่าฐานะของ ‘ผู้ให้’ (วิชาความรู้) เมื่อตกอยู่ในฐานะผู้รับแล้วจึงมีอีกลักษณะหนึ่งตามมา คือ ความเป็นผู้ตาม เพราะ ตาม กับ รับ หรือ ผู้ตาม กับ ผู้รับ เป็นของคู่กันเสมอ ดังนั้น บทความนี้จึงมีความประสงค์ชักนำเสนอประเด็นทางความคิดหลักอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. ความพยายามแสวงหาคำตอบเรื่อง ‘เจตนารมณ์ของหลักธรรม’ เพราะมีความเข้าใจว่า หลักธรรมแต่ละข้อจะต้องมีแก่นหรือสารัตถะ (Essence) ของหลักธรรมนั้นๆ อยู่ ในบทความนี้ผู้เขียนเรียกว่า ‘เจตนารมณ์’ (Intention) เพราะในการเทศนาของพระพุทธองค์แต่ละครั้งพระองค์จะแสดงธรรมให้เหมาะกับจริต นิสัย หรืออุปนิสัยอันเป็นพื้นเพเดิมหรือภูมิหลังของแต่ละคน พระองค์จักไม่แสดงธรรมชนิดเหวี่ยงแห หรือเปรียบดังหมอลำจัดยาให้ถูกกับโรคของผู้ป่วยฉนั้น การทำวิจัยก็เช่นเดียวกัน เพราะปัญหาการวิจัยมี ‘ประเด็นปัญหาหรือเหลี่ยมมุม’ ที่แตกต่างกันไป เมื่อชักนำหลักธรรมไปตอบหรืออธิบายประเด็นปัญหา ก็ต้องพิจารณาหรือคัดเลือกหลักธรรมให้สัมพันธ์หรือสอดคล้องกับหลักธรรมนั้นๆ จึงจะทำให้ผลการวิจัยที่สำเร็จแล้ว ‘มีความสมเหตุผล มีความน่าเชื่อถือได้ และมีความคงเส้นคงวา’ ซึ่งในบทความนี้ได้นำเสนอเจตนารมณ์ของหลักธรรมต่างๆ อย่างครบถ้วนแล้ว

๒. ประการต่อมาเป็นความพยายามที่จะตีความ (Interpretation) หลักธรรมให้สอดคล้องกับแนวคิดการวิจัยทั่วไปและการวิจัยทางพระพุทธศาสนา ในบทความนี้ได้นำเสนอ ‘หลักพรหมวิหาร’ เป็นกรณีศึกษา โดยยึดกรอบหรือหลักการของการวิจัยที่ว่า การทำวิจัยต้องตั้งต้นที่ ‘ปัญหา’ (Problem based) คือ การทำวิจัยจะต้องมีปัญหา แต่มีคำถามว่าทำอย่างไรจึงจะพบเจอปัญหา? เพราะปัญหาวิจัยไม่ใช่เกิดจากการคิดหรือนึกเอาเอง แต่ต้องเป็นปัญหาที่เกิดจากการพบเห็นทางประสาทสัมผัส จึงจะเป็นปัญหาวิจัยที่แท้จริง แต่เมื่อนำปัญหานี้ไปมองผ่านกรอบแนวคิดของหลักพรหมวิหาร จะพบว่า มีความสัมพันธ์และสอดคล้องกับการทำวิจัย นั่นคือในขั้นแรกนักวิจัยจะต้องเข้าไปพบเห็นปัญหาหรือความทุกข์ยากของบุคคลที่สามารถสังเกตเห็นได้จากการกระทำ พฤติกรรม รวมทั้งเหตุการณ์ สถานการณ์ ฯลฯ เป็นธรรมข้อ ‘อุเบกขา’ เมื่อพบเห็นปัญหาหรือทุกข์แล้วเกิดความรัก ความปรารถนาดีต่อผู้อื่น เป็นธรรมข้อ ‘เมตตา’ แม้มีความรักความปรารถนาแล้วปัญหาหรือความทุกข์ก็ยังไม่คลาย จึงเป็นให้เกิดหวั่นไหวหรือความสะเทือนภายในใจ จนเป็นเหตุให้หนึ่งดูตายไม่ได้แล้ว ถึงขนาดต้อง ‘ขับเคลื่อนเลื่อนตัวเอง’ ออกจากที่นอน

ที่นั่น ออกจากรั้วกำแพงบ้าน รั้วกำแพงวัด แล้วเดินย่างเท้าก้าวออกไปช่วยเหลือเกื้อกูล ให้การสงเคราะห์อนุเคราะห์ผู้อื่นอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ลงมือทำด้วยกายวาจาของตน เป็นธรรมข้อ ‘กรุณา’ และหลังจากได้ช่วยเหลือด้วยการสงเคราะห์อนุเคราะห์ผู้อื่นให้พ้นจากปัญหาหรือความทุกข์แล้ว เกิดความพลอยยินดีด้วยเป็นอย่างยิ่ง เป็นธรรมข้อ ‘มุทิตา’

ประเด็นสุดท้ายเป็นการยืนยันในหลักการที่ว่า ‘หลักพรหมวิหาร’ เป็น ‘ต้นแบบ ตัวแบบ รูปแบบ’ ของการวิจัยทางพระพุทธศาสนา เพราะหลักการนี้มีความสัมพันธ์สอดคล้องกับแนวคิดการวิจัยที่เป็นสากล คือ ใจหายในการทำวิจัยจะต้องตั้งต้นที่ปัญหาหรือจะต้องตั้งอยู่บนฐานของปัญหา นั้นหมายความว่าถ้าไม่มีปัญหาคงไม่ต้องทำวิจัย เมื่อมีปัญหาจึงมีการแสวงหา (Seeking) หรือค้นหา (Search) คำตอบหรือคำอธิบายต่อปัญหานั้นๆ ดังคำสอนเกี่ยวกับชีวิตในมั่งคั่งถลึงที่บิณฑิว่า ชงเขม ชีวต์ กบเปสิ แปลว่า สำเร็จชีวิตด้วยลำแข้ง คือให้เดินออกไปแสวงหาปัจจัยสำหรับเลี้ยงชีวิต อีกหนึ่งบทคำสอนเป็น ‘ผญาอีสาน’ ที่สอนเกี่ยวกับการออกจากบ้านไปแสวงหา (ความรู้) ความว่า ‘ค้นบ่ออกจากบ้าน บ่เห็นด่านแดนไกล ค้นบ่ไปหาเฮียนกะบ่มีความรู้’ ทั้ง ๒ คำสอนที่ยกมาเป็นสิ่งยืนยันว่ามีความตรง (Valid) กับความหมายของคำว่า Research คือ ‘การค้นหา การแสวงหา ความรู้ ความเข้าใจ’ ด้วยการเข้าไปพบเห็นสิ่งที่เป็นปัญหาหรือทุกข์ แล้วเกิดกระบวนการแสวงหาคำตอบคำอธิบาย เมื่อพบคำตอบคำอธิบายก็เป็นอันเข้าถึงพรหมแดนแห่งความรู้ใหม่ (New knowledge) และหลักฐานใหม่ (New Evidence) ซึ่งสามารถนำมาสู่การวิจัยต่อไปอย่างไม่มีจักจบสิ้น

บรรณานุกรม

- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). **มหาวิทยาลัยกับงานวิจัยทางพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- _____. **พัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยจิตวิทยาแบบยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๓.
- _____. **วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖.
- พระธัมมปัทมฐกเถา. **อรรถกถาธรรมบท แปล ภาค ๔**, เรื่อง นางกีสาคโคตมี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.
- พันธุ์ ป. หลงสมบุญ. **พจนานุกรม มคอ-ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : อาหารการพิมพ์, มปป.
- รัตน์ บัสนันท์. **วิธีการเชิงผสมผสานสำหรับการวิจัยและประเมิน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑, กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- ส. ศิวลักษณ์. **ความเป็นเลิศทางวิชาการ**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิณเนศ พรินติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๑.
- โสริช โพธิแก้ว. **การปรึกษาเชิงจิตวิทยาตามหลักพระพุทธศาสนา**. เอกสารประกอบคำบรรยาย วิชาการให้คำปรึกษาเชิงพุทธ (Buddhist Therapy) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- So Setthaputra. **New Modern English – Thai Dictionary**. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๒.
- สมิทธิพล เนตรนิมิตร. **มิ่งคลัตถ์ที่ปนี : แนวทางการดำรงอยู่แห่งชีวิตที่ยั่งยืน**. **วารสารมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑ มกราคม-มิถุนายน ๒๕๖๐**.
- หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน คอลัมน์ ‘การศึกษา ศาสนา วัฒนธรรม’ หน้า ๑๗ ประจำวันอังคารที่ ๓ มกราคม ๒๕๖๐.